ਸ਼੍ਰੀ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਕਰਤ੍ਰਿਤਵ

(ਪੁਨਰ-ਸਮੀਖਿਆ)

ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੈਗ਼ੰਬਰੀਆਤ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ, ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਧਰਮ-ਨਿਸ਼ਠਾ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਅਥਾਹ ਸ਼ਿਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਅਸੀਮ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਦਰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪਾਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਸਮੇਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਰ ਜੀਅ ਅਤੇ ਹਰ ਸਿੱਖ-ਸੇਵਕ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਸੂਲੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਨੇ ਸੂਲੀ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ *'ਚਾਰ ਮੂਏ ਤੋ ਕਿਆ ਹੂਆ ਜੀਵਤ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ'* ਕਹਿ ਕੇ ਬਲੀਦਾਨ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਉਚਾਈਆਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਦੇ ਉਲਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੌਤ ਦੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰਦਿਆਂ *'ਅਤਿ ਹੀ ਰਣ ਮਹਿ ਤਬ ਜੂਝ ਮਰੌਂ'* ਦਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਵਰਦਾਨ ਮੰਗਿਆ ਸੀ। ਮੌਤ ਦੇ ਟਲ ਜਾਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਕੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਵੀ ਮੌਤ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਚਾਅ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਸਾਮਰੀਆਂ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦ੍ਵੈਤ ਦੇ ਸਮਸਤ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਬਲ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ-*'ਤਾਹੀ ਤੇ ਉਪਜ ਸਭੈ ਤਾਹੀ ਮਹਿ ਸਮਾਹਿੰਗੇ'*। ਸੰਗਠਨ ਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੇ 12 ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ *ਤੌਰੇਤ* ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕਰਤਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਅੱਗੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਨੇ ਹਰ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਨ ਦੇ ਕੇ ਯਹੂਦੀ-ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਸਿਖੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਖੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਜ਼ਬ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਖ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਭੇਦ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿਖ ਦਾ ਭੇਦ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਹਰ ਭੇਦ, ਹਰ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਨ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਨਿਰੋਲ ਖ਼ਾਲਿਸ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਇਸਰਾਈਲ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਏ ਸਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਕੌਮੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਝੁਲਾ ਕੇ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੀ ਚੋਟ ਰਾਹੀਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਞ ਲਲਕਾਰਿਆ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਅਡੋਲ ਝੂਲਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਰਾਹਮ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ 'ਉਰ' ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਚਾਰੀਵਸ ਤਿਆਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਜੂਝਦਿਆਂ 'ਅਨੰਦਪੁਰ' ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਰਯਾਦਿਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਹ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਬਲ ਸਮਰਥਕ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਸਿਖ ਮਰਯਾਦਾ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਇਕੋ *ਗੀਤਾ* ਉਚਾਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਚਾਅ ਸਹਿਤ ਸਦਾ ਜੂਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪ ਅਨੇਕਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧਰਮੀਆਂ ਦੇ ਜਬਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੰਞ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਨਾਮ ਸਾਰੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਭ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵਈਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੇਸਮਝ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂਵਾਦ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਣ ਦਾ ਪਾਪ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਇਆ ਅੰਤਿਮ ਪੈਗੰਬਰ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀ-ਮੂਲ ਸੱਚਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪੈਗੰਬਰ ਦੀ ਝਲਕ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਅਬਰਾਹਮ, ਨੂਹ, ਈਸਾ, ਮੂਸਾ, ਮੁਹੰਮਦ, ਰਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਰੰਗ ਦੀ ਜੋ ਝਲਕ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਬੁਧੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇ ਰਾਮ, ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਮੰਨਣ ਲੱਗਿਆਂ ਦ੍ਵੈਂਤ-ਪੀੜਿਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਕੀ, ਰੂਹ ਵੀ ਕੰਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਤਮੈ ਵਿੱਚ 9 ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੇ ਕੌਤਕ, ਸਾਰੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬੁਧੀ ਦੀ ਹੈਂਕੜ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦੇ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਮਨਮੁਖਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਮਨਮੁਖਤਾ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਇਸ ਪਰਚੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਯੋਗਦਾਨ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਤ-ਕਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਨੇਹ ਦਾ ਨਿੱਘ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਵਰਗੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਕੇ ਮਾਣਿਆ ਸੀ। ਦੁਆਪਰ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਜਮੁਨਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬੰਸਰੀ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਰਾਧਾ ਵਰਗੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਕੋਮਲ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਜਮੁਨਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਸ ਅਸਚਰਜ ਨਵੀਨ ਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਯੁਧਮਈ ਉਤੇਜਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਛੰਦ, ਤਰਾਨੇ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਬੋਲ ਪਾ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਈ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਗਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਮੁਨਾ ਅੰਦਰ ਤੀਰਾਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਢਾਲਾਂ, ਨੇਜਿਆਂ, ਬਰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਟਣਕਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਾਦ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੋਲਾਹਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਗੇ ਇਕ ਨਵੀਨ ਸੰਤ-

ਸਿਪਾਹੀ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਕੋਲੋਂ ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਅਸੁਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਥਕਣ ਵਾਲਾ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਸੱਚਾ ਮਦਦਗਾਰ ਸੱਜਣ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਲ-ਪੂਰਵਕ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤੀ ਜਮੁਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ 52 ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਵੀ ਨੇ ਰੱਬ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਯੁਧ ਲਈ ਉਤਾਵਲੀਆਂ ਅਨੇਕ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਝੋਲੀਆਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵੀ ਇਹ ਸਾਹਿਤ-ਧਾਰਾ ਬੇ-ਰੋਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਹਿੰਦੀ ਰਹੀ। ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਕੇ 'ਨਿਜ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨੇਹ' ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਕਾਮ-ਆਧਾਰਿਤ ਪਾਪ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੱਥ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਚਰਿਤਰ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਉਚੇਰਾ ਅਵਤਾਰ ਸੀ। ਦੁਆਪੁਰ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ ਮਾਣ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ 'ਸ਼ਿਆਮ' ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਹੁਸਨ-ਜਾਲ ਤੋਂ ਸਚੇਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਮ ਦੀ ਹਰ ਉਚਾਈ-ਨਿਚਾਈ ਦਾ ਬੋਧ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਆਪ ਗੁਣਵਾਨ ਕੀਤੇ ਸਰਦਾਰ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾਅ ਸਹਿਤ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। *'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ'* ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗ੍ਰੰਥ *'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ'* ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਸਨ, ਜੋ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਸਮੇਂ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਹਰਿਦਾਸ ਆਦਿ ਕਈ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਸਨ, ਜੋ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਹੀ ਉਤਾਰੇ ਅੱਗੇ *'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ'* ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਉਹ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਕੱਢਣਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ-ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ, ਕੋਰਾ ਝੂਠ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਠੀਕ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ *'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ'* ਵਰਗਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਕਤ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਲੱਭਣ ਵਾਸਤੇ ਉਪਯੁਕਤ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਲੱਭੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ *'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ'* ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਯੁਕਤੀ-ਹੀਣ ਅਬੌਧਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨਾ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਾਇਆ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਹੀ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਸੀ ਕੋਰਾ ਝੂਠ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਪਾਪ-ਕਰਮ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਾਇਆ ਗ੍ਰੰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸੀ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਵੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਨਾ ਕਰੇ, ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਹੋਣ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਖ ਅਜਿਹਾ ਕਰਮ ਆਪੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਖ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਣ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਬੰਧੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਇਕ ਪੱਤਰ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 303 *ਚਰਿਤਰ ਉਪਾਖਿਆਨ* ਅਤੇ *ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰ* ਦਾ ਪੂਰਬਾਰਧ ਮਿਲ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਤਰਾਰਧ ਅਥਵਾ *'ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ'* ਨਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਕੁਝ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਜਾਅਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਇਤਰਾਜ਼ ਇਹ ਹਨ—

1. ਇਹ ਪੱਤਰ ਨਿੱਬ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਨਿੱਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ।
2. ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।
3. ਇਸ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਘੜਤਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
4. ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ।
5. ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋਈ ਹੈ।
6. ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਵਾਂ ਹੈ।
7. ਇਸ ਵਿੱਚ 303 ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਲ ਚਰਿਤ੍ਰ 404 ਹਨ।
8. ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੁਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰਕੇ 'ਚਰਿਤਰ' ਅਤੇ 'ਕਰਿਸਨ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਯੁਕਤੀਆਂ ਆਧਾਰਹੀਨ ਹਨ। ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ 'ਖ਼ਾਸ ਦਸਖ਼ਤੀ ਪੱਤਰੇ', ਨਿੱਬ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਤਰੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਹਨ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ 'ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਲਿਪੀ 'ਤੀਰ ਦੀ ਮੁਖੀ' ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਇਹ (ਖ਼ਾਸ ਦਸਖ਼ਤੀ) ਪੱਤਰੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਨਿੱਬ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।' ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਨਿੱਬ ਵਾਲੀ ਕਲਮ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪੱਤਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਈ 4-5 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਨਿੱਬ ਵਾਲੀ

ਕਲਮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਅਸੰਭਵ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਯੁਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਪੁਸ਼ਟ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸਾਮਗਰੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ 'ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਬੀੜ' ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ *ਨੀਸਾਣ* ਅਤੇ *ਹੁਕਮਨਾਮੇ* ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਦਾ *ਨੀਸਾਣ*, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ *ਨੀਸਾਣ*, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵੀ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਹੁਤ ਮਗਰਲਾ 4 ਫਰਵਰੀ 1962 ਈ: ਦਾ ਤਖਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਠੀਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਿਆਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪਰਿਪੱਕ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਂਛਿਤ ਸੁਘੜਤਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਦੁਵਿਧਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ ਕਿ ਅਗਲੇ ਸਾਹੇ ਇਹ ਤਰਕ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਬਣਤਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀ ਛੱਡੀ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਉਤਰਾਂਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਿਖ ਕਲਰਕ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਾਂ ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਦੀ ਛਪਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਕੋਈ ਇਤਨੀ ਮਾੜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕਿ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵਿਦਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਔਖ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਦਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਜੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਮਲਾਰ' ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਲਿਖਦਿਆਂ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਤੱਥ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਜੀ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਰ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ *'ਹੁਕਮਨਾਮੇ'* ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰਬਰ 66 ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਨਕਲੀ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਵੀਨ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਵੀ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਿ ਕਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਖੋਜ-ਕਸੌਟੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ (ਵੇਖੋ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰਬਰ 8, 25, 27, 28, 29, 30 ਆਦਿ) ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰਬਰ 33, 34, 36, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 55, 56 ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਹਰ-ਹਾਲ ਜਾਅਲੀ ਦੱਸਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਅੱਖਰ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਚਿੱਠੀ ਜਾਅਲੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਬਨਾਵਟ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਮਾੜੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਪੱਤਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ਸਾਡੀ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਯੁਕਤੀ-ਸੰਗਤ ਖੋਜ।

ਚਰਚਿਤ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ 303 ਚਰਿਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚਰਿਤਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੱਤਰ-ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਜਿਤਨੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੇ ਇਹ ਪੱਤਰ ਨਕਲੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਚਰਿਤਰ ਉਤਨੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣੇ ਸਨ, ਜਿਤਨੇ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਜਾਅਲੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਤਰਕ ਇਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਰਿਸਨ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ) ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ (ਚਰਿਤ੍ਰ) ਆਦਿ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਅੱਧੇ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਰਲੀਕਰਣ ਮਗਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ ਜਿਤਨੀਆਂ ਹੋਰ ਯੁਕਤੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤ ਟੀਕੇ ਵਿੱਚ *'ਚਰਿਤ੍ਰ ਉਪਾਖਿਆਨ'* ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ 'ਚਰਿਤਰ' ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ 'ਚਲਿਤਰ ਦੂਜਾ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ, ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਗੜ ਕੇ 'ਕਿਸ਼ਨ' ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੇ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਧੇ ਰਾਰੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਗ੍ਰਸੈਣ ਨੂੰ ਉਗਰਸੈਣ, ਸ੍ਰੀਧਰ ਨੂੰ ਸਿਰੀਧਰ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪਰੇਮ ਚੰਦ, ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਨੂੰ ਬਿੰਦਰਾਬਨ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਨੂੰ ਪਰੀਤਮ ਦਾਸ ਆਦਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜਾਅਲੀ ਹੈ? ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰੰਥ-ਨਿੰਦਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਅੱਖਰ ਦਾ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਹੀ ਪਾਪ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਮੂਲ-ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਕਦੇ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ*, ਕਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ, ਕਦੇ *ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 6* ਵਰਗੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਖ਼ਬਰ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀ ਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੂਰੇ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕ੍ਰਿਤ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਚਿੱਠੀ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਜਿਸ ਗਿ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ 'ਬਲਭ' ਨੇ ਸ੍ਰ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ 'ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ' ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਸੀ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਹ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। *'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਬਾਣੀ'*, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ *'ਚਰਿਤਰੋਪਾਖਿਆਨ'* ਦੇ ਕੇਵਲ 303 ਚਰਿਤ੍ਰ ਗੁਰੂ-ਕ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੁਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਕੇ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਬਹੁਤੇ

ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤਿ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੇਵਕ ਪਰਮ ਗਿਆਨੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸਤਿਕਾਰਤ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕਲਨ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਸਕਰਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕਲਨ 1713 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿੱਚ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਸਬੰਧੀ ਭਾਰੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਠਨ-ਗਠਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਚੀਆਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਅਕਾਲੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਦੋ ਸੰਚੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਹਕਾਇਤਾਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਬਾਣੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮੀਰਾਂਕੋਟੀਏ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਮੱਸੇ ਰੰਘੜ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੰਚੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਜਾਣ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾਭਾ' ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਿਸੇ ਭਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਿੰਦਿਤ ਮੰਨਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਬਹਿਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਹ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਫੇਰ-ਬਦਲ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵਿਵਾਦ ਦੋ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ 'ਦਸਮ ਗੁਰੂ' ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੱਖ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਵੇ? ਕੀ ਇਸ ਬੀੜ ਦੀ ਜਿਲਦ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਚੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਭਾਈ ਕ੍ਹਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਚਰਚਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਚਲੀ ਸੀ ਕਿ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ? ਕੀ *ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ* ਅਤੇ *ਚਰਿਤਰ ਉਪਾਖਿਆਨ* ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਜਾਂ ਇਕੋ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਕਿਸੇ ਸਿਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਸਬੰਧੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਚਰਚਾ ਚੱਲੀ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਕਿ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਿਖ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਵੱਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕ੍ਹਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

(ਚੱਲਦਾ.....)

ਆਰਤੀ

ਮੈਂ ਕਿਸ ਹੰਝੂ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ,
ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ ਗਾਵਾਂ
ਮੈਂ ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤੇ,
ਮੰਗਣ ਗੀਤ ਅੱਜ ਜਾਵਾਂ
ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਕਰਣ ਲਈ ਭੇਟਾਂ
ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਦੁਆਰ ਤੇ ਆਵਾਂ
ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਐਸਾ, ਜੋ ਤੇਰੇ ਮੇਚ ਆ ਜਾਵੇ
ਭਰੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਕਟਾ ਆਵੇ
ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੁਹਲ ਛਿੰਦੇ ਬੋਲ, ਨੀਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿਣਾ ਆਵੇ
ਤਿਹਾਏ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦਾ, ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਆਵੇ
ਜੋ ਲੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੁੜ ਵੀ, ਯਾਰੜੇ ਦੇ ਸੱਥਰੀਂ ਗਾਵੇ
ਚਿੜੀ ਦੇ ਖੰਭ ਦੀ ਲਲਕਾਰ, ਸੌ ਬਾਜਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਵੇ
ਮੈਂ ਕਿੰਜ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਗਾਨੀ, ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਗੀਤ ਬਲ ਪਾਵਾਂ
ਮੇਰਾ ਹਰ ਗੀਤ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਹੈ ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਗੀਤ ਅੱਜ ਗਾਵਾਂ
ਮੈਂ ਕਿਹੜੇ ਬੋਲ ਦੀ ਭੇਟਾ, ਲੈ ਤੇਰੇ ਦੁਆਰ ਤੇ ਆਵਾਂ
ਮੇਰੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਚੋਂ, ਕੋਈ ਉਹ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ
ਜੋ ਤੇਰੇ ਸੀਸ ਮੰਗਣ ਤੇ, ਤੇਰੇ ਸਾਹਵੇਂ ਖੜਾ ਹੋਵੇ
ਜੋ ਮੈਲੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਲੋਹੇ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਖ਼ੂਨ ਵਿੱਚ ਧੋਵੇ
ਕਿ ਜਿਸਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਰੋਵੇ
ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੀੜ ਤਾਂ ਕੀਹ ਪੀੜ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾ ਛੋਹਵੇ
ਜੋ ਲੋਹਾ ਪੀ ਸਕੇ ਉਹ ਗੀਤ, ਕਿੱਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਆਵਾਂ
ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੀੜ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕੋਲੋਂ, ਦੂਰ ਕਿੰਜ ਜਾਵਾਂ!
ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਉਸਤਤੀ ਦਾ ਗੀਤ, ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹੋਵੇ
ਜਿਦ੍ਹੇ ਹੱਥ ਸੱਚ ਦੀ ਤਲਵਾਰ, ਤੇ ਨੈਣਾਂ 'ਚ ਰੋਹ ਹੋਵੇ
ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਵਤਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਲਈ, ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਹੋਵੇ
ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਲਹੂ ਤੇਰੇ ਦੀ, ਰਲੀ ਲਾਲੀ ਤੇ ਲੋਅ ਹੋਵੇ
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਦਾ, ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਨੂੰ ਟਿੱਕਾ ਕਿਵੇਂ ਲਾਵਾਂ
ਮੈਂ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਗੀਤ ਲੈ ਕੇ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਦੁਆਰ ਤੇ ਆਵਾਂ।
ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕਿ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ ਗਾਵਾਂ
ਮੈਂ ਮੈਲ਼ੇ ਸ਼ਬਦ ਧੋ ਕੇ, ਜੀਭ ਦੀ ਕਿੱਲੀ ਤੇ ਪਾ ਆਵਾਂ
ਤੇ ਮੈਲ਼ੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁੱਕਣ ਤੀਕ, ਤੇਰੇ ਹਰ ਪੈੜ ਚੁੰਮ ਆਵਾਂ
ਤੇਰੀ ਹਰ ਪੈੜ ਤੇ—ਹੰਝੂ ਦਾ ਇਕ ਸੂਰਜ ਜਗਾ ਆਵਾਂ
ਮੈਂ ਲੋਹਾ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ, ਜ਼ਰਾ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾ ਆਵਾਂ
ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਫੇਰ ਕੁਝ, ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵਾਂ
ਮੈਂ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਗੀਤ ਲੈ ਕੇ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਦੁਆਰ 'ਤੇ ਆਵਾਂ
ਮੈਂ ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤੇ, ਮੰਗਣ ਗੀਤ ਅੱਜ ਜਾਵਾਂ
ਮੇਰਾ ਹਰ ਗੀਤ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਗੀਤ ਅੱਜ ਗਾਵਾਂ!

ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ